

*Олександр Володимирович МОСКАЛЕЦЬ,
молодий науковий співробітник відділу
формування музичного фонду НБУВ (Київ)*

КСЕНІЯ ДЕРЖИНСЬКА: ВІД КИЇВСЬКИХ КОРЕНІВ ДО МОСКОВСЬКИХ ТРИУМФІВ

Висвітлено життєвий і творчий шлях народної артистки СРСР, професора Московської консерваторії, солістки Большого театру, прославленого драматичного сопрано Ксенії Георгіївни Держинської (1889–1951). Наведено мало відомі факти стосовно її народження, виховання та становлення як співачки в Києві, де вона прожила 23 роки свого життя, сторінки біографії, нерозривно пов'язані з рідним містом.

Ключові слова: Держинська Ксенія Георгіївна, драматичне сопрано, Большой театр, історія Києва, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The paper enlightens the life and creative development of the People's Artist of the USSR, professor of Moscow Conservatory, soloist of the Bolshoi Theatre, the celebrated drama soprano Kseniya Georgiyivna Derzhynska (1889–1951). In the paper there are some little known facts found about her birth, rising up and formation as a singer in Kyiv, where she had lived for 23 years of her life, and some pages of her biography indissolubly connected with her hometown.

Key words: Kseniya Georgiyivna Derzhynska, drama soprano, Bolshoi Theatre, history of Kyiv, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Освещен жизненный и творческий путь народной артистки СССР, профессора Московской консерватории, солистки Большого театра, прославленного драматического сопрано Ксении Георгиевны Держинской (1889–1951). Приведены мало известные факты о ее рождении, воспитании и становлении как певицы в Киеве, где она прожила 23 года своей жизни, страницы биографии, неразрывно связанные с родным городом.

Ключевые слова: Держинская Ксения Георгиевна, драматическое сопрано, Большой театр, история Киева, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Історія музичного виконавства в усі часи рясніла постатями, чия одназначна національна й етнічна ідентифікація була проблематичною. Нині ця обставина розцінюється як ознака певної глобалізації гуманітарно-естетичної еволюції. Натомість, українці в останні роки особливо гостро відчувають, що дали світові цілу плеяду музикантів, які творили поза межами своєї батьківщини, а відтак склали славу колишнього Радянського Союзу, а не

України. Серед визначних радянських “незнаних українців” Святослав Ріхтер, Еміль Гілельс, Давид Ойстрах, Леонід Коган, Володимир Горовиць, Антоніна Нежданова та ін. Ще більше представників “голосистої та співучої” України тріумфували на світових оперних підмостках, по-всякчас пам’ятаючи, що з’явилися на світ на українській землі, та “не будучи” українцями на загал. На жаль, і донині чимало їхніх імен не відомі на батьківщині як такі.

Серед тих, про кого навіть за набуття Україною незалежності не згадали жодного разу, ім’я народної артистки СРСР, професора Московської консерваторії, солістки Большого театру, прославленого драматичного сопрано Ксенії Георгіївни Держинської. Натомість, вона народилася та навчалася в Києві в один час зі своєю званою землячкою Анною Ахматовою, прожила в місті 23 роки (а це більше третини життя Ксенії Георгіївни) та згодом не раз була на батьківщині, зокрема, коли два сезони поспіль співала в Київській опері. Тут вона формувалася як особистість і співачка, тут прийняла остаточне рішення, що визначило вибір нею професії. І якщо для російських дослідників вивчення київського періоду біографії Ксенії Держинської мало доступне, то українські науковці мають змогу з’ясувати чимало захопливих подробиць долі співачки [1].

Родина Держинських мешкала в “Залізничній колонії, Гуртожитку Південно-Західної залізниці”, що знаходився в районі Батієвої гори [2, с. 2–26] оскільки батько Ксенії Георгіївни (в київських джерелах його названо Єгором Єгоровичем) викладав математику в Міському залізничному технічному училищі.

Закінчивши педагогічні курси при Маріїнській жіночій гімназії, К. Г. Держинська спершу викладала в жіночій гімназії. Водночас, ще із часів навчання, вона брала уроки співу у Флори Паш (Пашковської), котра мешкала за адресою Бібіковський бульвар, 6 (нині — бульвар Т. Г. Шевченка). Співачка готувала свою ученицю як сопрано, і минуло чимало років поки вокальна школа майбутньої примадонни набула належної впорядкованості. На той час юна Ксенія втілювала образ наївної мрійниці, фанатично відданої прагненню будь-що вийти на велику оперну сцену. Втім, коштів у родини було мало й в 1910 р. уроки припинилися. Лише за 10 місяців по тому обставини дозволили відновити заняття, довести до ладу вже набутий романсовий репертуар. Саме тоді до Києва із двома концертами прибув Сергій Рахманінов. Про вікопомну для неї зустріч Ксенія Георгіївна згодом згадувала в спогадах, описана вона також у роботах, присвячених творчості співачки. Але ніде не згадується, що зустрічі з Сергієм Рахманіновим сприяв двоюрідний брат співачки, відомий учений-музикознавець Олександр Оссовський [3], який передав композиторові свою візитну картку з відповідною припискою, що й уможливило аудієн-

цію [25, с. 412]. Відбулося це 20 січня 1911 р., за день до великого симфонічного концерту, в якому С. В. Рахманінов мав виконувати з оркестром свій Другий фортепіанний концерт. Композитор прийняв К. Г. Держинську в готелі, відвівши для зустрічі лише півгодини. Для прослуховування обрали п'ять романсів Сергія Рахманінова, потім композитор попросив заспівати щось із П. І. Чайковського. Прослуховування справило вкрай сприятливе враження, С. В. Рахманінов акомпанував сам, після чого підписав Ксенії Георгіївні примірник нот свого романсу “Уривок із Мюссе”. А згодом надіслав своє фото з дарчим написом і невеличким нотним автографом — декількома тактами того таки романсу. Незабаром дебютом Ксенії Держинської на концертній естраді стало виконання романсів Сергія Рахманінова на музичному ранку Російського музичного товариства в Києві. Це право співачка отримала лише після повторного прослуховування: за клопотанням композитора її слухала ще й комісія Київського музичного училища на чолі з директором В. В. Пухальським¹.

Згодом К. Г. Держинська вирушила до Петербурга для занять вокалом із відомою російською співачкою, ученицею Поліни Віардо Оленою Тер'ян-Коргановою. А її довгоочікуваний дебют в опері відбувся в 1913 р. на сцені Сергієвського народного будинку в Москві в партії Марії в “Мазепі” П. І. Чайковського. Невдовзі в неї з'явилася нагода виявити своє українство: 27 листопада 1915 р. К. Г. Держинська співає Одарку в спектаклі “Запорожець за Дунаєм”, влаштованому на сцені Большого театру на користь “Комітету притулку для старих і позбавлених здібності до праці артистів Московських імператорських театрів та їхніх сімейств”. Партію Карася тоді виконував Платон Цесевич, Андрія — Іван Алчевський, про якого співачка згодом залишила спогади [5; 6, с. 129]. Окрім того, Ксенія Держинська охоче включала до свого концертного репертуару українські пісні та романси [7]. У лютому 1917 р. у Большому театрі співачка вперше та єдиний раз співала з Ф. І. Шаляпіним — це був її дебют у партії Єлизавети Валуа в прем'єрі “Дона Карлоса” Джузепе Верді, яку Федір Шаляпін поставив як режисер [8, с. 115; 9]. Утім, вистава пройшла лише раз. Згодом Шаляпін запрошував К. Г. Держинську до роботи в запланованій, але не здійсненій власній постановці “Русалки” О. С. Даргомижського [10, с. 62].

Ще раз на батьківщину Ксенія Георгіївна повернулася лише в 1918–1920 рр., коли їй вперше й востаннє судилося на більш-менш постійній основі виступати на сцені Київської опери. Серед її виступів, відзначених пресою, можна згадати “Аїду” Джузепе Верді [11; 12, с. 184–185]. Цікавим

¹ Пухальський В.В. (1848–1933) — російський і український піаніст, композитор і педагог. За його активної участі 1913 р. Київське музичне училище перетворили на консерваторію.

видається той факт, що саме на той час театр тимчасово очолював Леонід Собінов — кумир її юності, який багато в чому вплинув колись на вибір дівчиною життєвого шляху [13, с. 580]. Про своє перебування в Києві співачка згадує в мемуарному малюнку про концертмейстера Болеслава Яворського, з яким готувала камерну програму [14] та дала сольний концерт навесні 1920 р. Виступ відбувся в залі тодішньої будівлі Київської консерваторії, у програмі значилися твори П. І. Чайковського, М. А. Римського-Корсакова, С. В. Рахманінова. Тоді в Києві не здійснилася давня мрія К. Г. Держинської — заспівати на одній сцені з Л. В. Собіновим. Уславлений тенор став її партнером лише через три роки, коли на сцені Большого театру співав із нею в “Лоенгріні” Ріхарда Вагнера (Ксенія Держинська виконувала партію Ортруди). Попри сусідство на імператорських і київській сценах, такий довгий шлях до мети був неминучим, адже в оперному репертуарі драматичне сопрано та ліричний тенор перетинаються вкрай рідко. І лише рішення Л. В. Собінова виконувати партію Лоенгріна сприяло тому, що К. Г. Держинська нарешті стала його партнеркою по виставі. Загалом протягом життя вона проспівала 25 партій у 1044 оперних спектаклях. Зокрема, співала в чотирьох вагнерівських операх, а це вже чимало говорить про будь-яку російську співачку. Довелося їй співати й разом із легендарним вагнерівським тенором Іваном Єршовим у Ленінграді, спогадами про це вона згодом ділилася з автором монографії про цього співака А. Я. Гозенпудом² [15].

Саме Ксенія Держинська 1926 р. першою з радянських співачок виступила на сцені паризької Гранд-Опера: співачка взяла участь у концертному виконанні опери М. А. Римського-Корсакова “Сказання про невидимий град Кітеж і діву Февронію” під орудою уродженця Херсона, диригента Еміля Купера із залученням сил Большого театру, виконавши заголовну партію (у деяких джерелах паризьке виконання “Кітежа” помилково назване “постановкою”). Тоді ж говорили, що Бруно Вальтер у майбутній берлінській постановці “Пікової дами” бажає бачити в партії Лізи лише К. Г. Держинську й нікого іншого. Та сталінщина набирала обертів, і про будь-які закордонні ангажементи довелось забути назавжди, хоча з перших кроків співачки було зрозуміло, що її охоче запрошували б кращі театри світу.

Не відомо, чи вступала К. Г. Держинська в протиріччя із Системою. Імовірно, ні. Хоча достовірно ми знати про це не можемо, оскільки всі факти творчого життя оперних співаків сталінської доби ретельно лакувалися, а самі вони ніколи не залишали особистих записів щодо власних стра-

² Гозенпуд А. Я. (1908–2004) — музикознавець, театрознавець, перекладач. Народився у Києві.

хів тощо. Та на користь Ксенії Георгіївни свідчить її виступ на Всесоюзній нараді з питань опери і балету в грудні 1946 р., опублікований у першому числі журналу “Советская музыка” за 1947 р. [16]. Ця нарада була одним із відгомонів сумно відомої жданівської постанови, після якої в СРСР гарячково вдалися до “наведення порядку” в усіх творчих цехах. Як правило, у промовах на подібних заходах радянських митців неодмінно був присутній “моральний компромат”. Але в словах Ксенії Держинської не було жодного слова проти колег. Усе сказане стосувалося прийомів вокального письма радянських композиторів, які створюють оперну музику. Жодного конкретного імені не названо, жодних викриттів. Лише виваженість щирого майстра своєї справи. А кожне зауваження, висловлене К. Г. Держинською, можна з легкою душею адресувати й сучасним українським композиторам. Ксенія Георгіївна, у силу вродженого аристократизму, певно, прийняла вимогу виступити на зборах як привід для серйозних професійних міркувань про те, наскільки точно відчують специфіку вокалу радянські композитори, наскільки вони знають голоси, наскільки їхня вокальна музика зручна для виконання. Згодом, у своїй “історичній” промові навіть А. О. Жданов визнав, що: “до критичних зауважень, висловлених тов. Держинською... необхідно поставитися з повною увагою”.

Фотографія зафіксувала професора К. Г. Держинську також за кафедрою консерваторської конференції, присвяченої “одноставній підтримці” сумно відомої постанови ЦК ВКП(б) від 10 лютого “Про оперу “Велика дружба” В. Мураделі”. Кокетлива хутряна пелерина, окуляри в тонкій металевій оправі, ідеально розкладені все ті ж “гімназичні” кучерики (проте, вже сиві), слов’янська м’якість і округлість рис. Навіть на трибуні совдепівських офіційних зборів вона виглядала як шляхетна пані, а не “лауреат Сталінської премії тов. Держинська”.

Окремо слід спинитися на джерелах про творчу долю Ксенії Георгіївни. На жаль, навіть статус “кремлівської прими” не забезпечив К. Г. Держинській достатнього та вичерпного висвітлення в літературі. Стаття про неї в одному з провідних зарубіжних видань енциклопедичного характеру (словнику Грова) містить неточності щодо переліку педагогів співачки та виконаних нею партій [17]. У Радянському Союзі була написана лише одна крихітна популярна монографія “К. Г. Держинская” (М., 1952) Є. Грошевої, що вийшла за рік по смерті співачки в серії “Мастера Большого театра” [18] та низка статей цієї самої авторки [10; 18]. Окремі факти біографії Ксенії Держинської містять нечисленні спогади про неї колег по оперній сцені [1; 19, с. 120; 20]. Цікаві спроби проаналізувати інтерпретації К. Г. Держинської з погляду теорії та історії музичного виконавства міс-

тяться в статті Н. Казанського та В. Яковлєва [21]. Сама співачка залишила після себе чимало листів, що не лише являють собою приватний описовий документ про її блискучу кар'єру, а є, по суті, повноцінною працею по вокальній педагогіці. Оскільки сестра співачки Тетяна була педагогом вокалу, Ксенія Георгіївна ділилася з нею власними спостереженнями та враженнями, пов'язаними зі своїм навчанням (зокрема, від уроків з Оленою Тер'ян-Коргановою та відомою австрійською співачкою чеського походження Матильдою Маллінгер³). Окремі витримки з того листування, опубліковані на сторінках згаданої книги, настільки захоплюють і відрізняються таким суттєвим конкретним викладом, що починаєш шкодувати про їхню недоступність для сучасного читача в повному обсязі. Так, одним із найцінніших педагогічних принципів Матильди Маллінгер К. Г. Держинська називає трактування головного тону як запоруки довготривалості та "вічної молодості" голосу. Якби такий погляд на вокальну педагогіку панував на перших етапах навчання Ксенії Георгіївни, коли співачка помилково вважалася володаркою меццо-сопрано, вона б уникла ризику внаслідок педагогічної помилки замість драматичного сопрано залишитися з посереднім меццо-сопрано. Натомість, К. Г. Держинська стала володаркою не просто лірико-драматичного сопрано (таке визначення передбачає певну обмеженість і повну недоступність суто драматичного репертуару), а сопрано драматичного й лірико-драматичного водночас. Недарма, саме вона стала першою виконавицею партії Турандот у Большому театрі.

Низка друкованих праць самої К. Г. Держинської присвячена проблемам вокальної педагогіки [22; 23, с. 6; 24]. Інші її виступи в пресі були дуже епізодичними й вирізнялися не надмірною, а вкрай поміркованою схильністю до славослів'я на адресу Системи. Це відчувається, зокрема, у короткій газетній замітці, що з'явилася невдовзі після присвоєння співачці звання народної артистки СРСР у неспокійному 1937 р. [25], у некролозі А. В. Неждановій, який окрім К. Г. Держинської підписало ще кілька артистів [26]. Загалом, повна бібліографія виступів співачки в пресі та інших друкованих виданнях досі не наведена в жодному із джерел, за винятком книги "Хто писав про музику" Г. Б. Бернандта та І. М. Ямпольського (М., 1971) [27, с. 272], та й там вона невичерпна й неточна.

Скласти повну дискографію Ксенії Держинської поки що теж проблематично, оскільки всі її нечисленні записи виходили в СРСР на платівках 78 обертів на хвилину. На щастя, у запису залишилися фрагменти виконання

³ Маллінгер М. (1847–1920) — народилася у Загребі, дебютувала в Мюнхені в 1866 р. Приїздила з гастролями до Росії.

співачкою однієї з найскладніших партій російського оперного репертуару для драматичного сопрано — партії Ярославни в опері О. П. Бородіна “Князь Ігор”, яка вважалася однією з кращих робіт К. Г. Держинської⁴. Вона наспівала Аріозо Ярославни та сцену з Володимиром Галицьким (Галицький — О. С. Пирогов, диригент — О. Ш. Мелік-Пашаєв), Плач Ярославни та дуєт із Ігорем (Ігор — О. Й. Батурін, диригент — Л. П. Штейнберг⁵) [28, с. 262–263]. Для радіо було також здійснено повний запис партії Лізи в опері П. І. Чайковського “Пікова дама” з колективом Большого театру (Герман — Н. С. Ханаєв, диригент — С. А. Самосуд)⁶.

Під час Великої вітчизняної війни Держинська стала лауреатом Сталінської премії (1943), а в 1948 р. завершила кар’єру, вже будучи професором. Її ім’я носить 54-й клас Московської консерваторії, окремі москвичі дотепер пам’ятають, що в одному з будинків колишнього Старо-Пименовського провулку жила сама Ксенія Держинська. І лише на її батьківщині в Києві ніщо не нагадує про співачку. І навіть найдопитливіші філофоністи не завжди можуть почути її голос, бо записів К. Г. Держинської залишилося мало й вони ніколи не перевидавалися на сучасних носіях.

1. *Москалець, О.* Слава і забуття “золотого сопрано” [Текст] / О. Москалець // Дзеркало тижня. – 2005. – № 2. – С. 17.
2. *Весь Киев* [Текст] : Адресная и справочная книга на 1909 г. – К. : изд-во С. М. Богуславского, 1909. – 98, XXI с.
3. *Бронфин, Е.* Александр Вячеславович Оссовский [Текст] : очерк жизни и творческой деятельности / Е. Бронфин. – М. : Сов. композитор. – 1960. – 64 с.
4. *Оссовский, А.В.* С. В. Рахманинов [Текст] / А. В. Оссовский // Воспоминания о Рахманинове / сост., ред., примеч. и предисл. З. Апетян. – 3-е изд. – Т. 1. – М. : Музыка. – 1967. – С. 372–418.
5. *Держинская, К. Г.* Чайковский в моей жизни [Текст] / К. Г. Держинская // Чайковский и театр : статьи и материалы / под ред. А. И. Шавердяна. – М. ; Л. : Искусство, 1940. – С. 203–210.
6. *Держинська, К. Г.* Спогади про мого партнера [Текст] / К. Г. Держинська // Алчевський І. Спогади, матеріали, листування / Іван Алчевський ; вступ. ст., упоряд. та прим. І. Лисенка, К. Милославського. – К. : Муз. Україна, 1980.
7. *Держинська Ксенія Григорівна* [Текст] // Лисенко І. М. Словник співаків України / [ред. Л. Мокрицька, Т. Качалова]. – К. : Рада, 1997. – С. 87.
8. *Летопись жизни и творчества Ф. И. Шаляпина* [Текст] : в 2-х кн. Кн. 2 / сост. Ю. Котляров, В. Гармаш. – Л. : Музыка, 1985. – 312 с.

⁴ Художник М. В. Нестеров окрім великого олійного портрету Ксенії Георгіївни зробив ще й малюнок, де зобразив співачку саме в образі Ярославни.

⁵ Із Л. П. Штейнбергом співачка готувала партії ще під час перебування в Києві влітку 1913 р.

⁶ Щоправда, цей запис є настільки малодоступним, що існувало навіть помилкове припущення, що він не зберігся [10, 69].

9. Сахновский, Ю. “Дон Карлос” [Текст] / Ю. Сахновский // Рус. слово. – 1917. – 11 февр.
10. Грошева, Е. Золотое сопрано Большого театра [Текст] / Е. Грошева // Мастера сов. оперной сцены. – Л. : Музыка, 1990. – С. 41–74.
11. Шипович, Н. А. Городской театр [Текст] : открытие сезона / Н. А. Шипович / Последние новости. – 1919. – 14 окт.
12. Шипович, Н. А. Музыкальная жизнь Киева [Текст]: собр. ст. : в 2-х т. / Н. А. Шипович ; сост. В. В. Кузик, В. П. Кубышкин. – К., 1990. – Т. 2 : Музыкальный театр. – 328 с.
13. Собинов, Л. В. Письма [Текст] / Л. В. Собинов. – М. : Искусство, 1970. – Т. 1. – 792 с.
14. Держинская, К. Г. Имя, которое я вспоминаю с благодарностью [Текст] / К. Г. Держинская // Яворский Б. Воспоминания, статьи и письма / Б. Яворский ; под общ. ред. Д. Шостаковича. – М. : Музыка, 1964. – Т. 1. – С. 77–81.
15. Гозенпуд, А. Иван Ершов [Текст] : жизнь и сценическая деятельность : [исследование] / А. Гозенпуд. – Л. : Сов. композитор, 1986. – 304 с.
16. Держинская, К. Г. [Выступление на Всесоюзном совещании по вопросам оперы и балета] [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. музыка. – 1947. – № 1. – С. 49.
17. Yampol'sky, I. M. Derzhinskaya, Xenia Georgievna [Text] / I. Yampol'sky // The New Grove Dictionary of Music and Musicians : [in 20 vol.] / ed. by S. Sadie. – London : Macmillan Publishers Ltd., 1980. – Vol. 5. – P. 384.
18. Грошева, Е. К. Г. Держинская [Текст] / Е. К. Грошева. – М. : Гос. муз. изд-во, 1952. – 124 с. – (Мастера Большого театра).
19. Лемешев, С. Путь к искусству [Текст] / С. Лемешев. – М. : Искусство, 1982. – 312 с.
20. Максакова, М. Рядом с Держинской [Текст] / М. Максакова // Сов. музыка. – 1964. – № 2. – С. 89–92.
21. Казанский, Н. Исполнительское мастерство К. Г. Держинской [Текст] / Н. Казанский, В. Яковлев // О музыкальном исполнительстве : сб. статей / под ред. Л. С. Гинзбурга, А. А. Соловцова. – М. : Гос. муз. изд-во, 1954. – С. 279–310.
22. Держинская, К. Г. Воспитание вокалиста [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. искусство. – 1937. – № 29. – С. 31–34.
23. Держинская, К. Г. Вступительное слово на открытии научно-творческой сессии памяти С. И. Танеева [Текст] / К. Г. Держинская // С. И. Танеев и русская опера : сб. статей / под ред. И. Ф. Бэлза. – М. : Всерос. театр. о-во, 1946. – 168 с.
24. Держинская, К. Г. На Всесоюзной конференции вокалистов [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. музыка. – 1940. – № 3. – С. 77–80.
25. Держинская, К. Г. Радостно петь [Текст] / К. Г. Держинская // Музыка. – 1937. – № 27 [6 ноября]. – С. 7.
26. Обухова, Н. Антонина Васильевна Нежданова [Текст] : [некролог] / Н. Обухова, К. Держинская, Н. Голованов и др. // Сов. искусство. – 1950. – 27 июня.
27. Бернандт, Г. Б. Кто писал о музыке [Текст] : био-библиогр. сл. : в 4 т. / Г. Б. Бернандт, И. М. Ямпольский. – М. : Сов. композитор, 1971. – Т. 1. – 356 с.
28. Каталог грампластинок [Текст] / сост. И. Ф. Фурман. – М. ; Л. : изд-во Наркомхоза РСФСР, 1940. – 568 с.